

Leonarda Dacewicz
(Białystok)

Proces kształtowania się nazwiska szlacheckiego w kontekście pogranicza etniczno-kulturowego (na przykładzie woj. podlaskiego w XVI w.)

W dotychczasowych badaniach sporo uwagi poświęcono nazwiskom szlacheckim, niemniej jednak brakuje szczegółowego opisu mechanizmów kształtowania się tych antroponimów w warunkach pogranicza etniczno-kulturowego, przy czym chodzi tu o opis oparty na chronologicznie uporządkowanych źródłach. Uzyskanie w miarę obiektywnych wyników badań wymaga nie tylko dobrej znajomości źródeł ale również znajomości faktów historycznych obejmujących swym zasięgiem zjawiska polityczne, społeczne, ekonomiczne i kulturowe, bowiem proces historycznej ewolucji nazwisk, trwający kilka wieków, miał charakter wieloaspektowy. Pozostawał w ścisłym związku z historią narodu, zarówno polityczną, jak materialną i duchową, z kształtowaniem się ustroju społecznego i prawno-administracyjnego, z rozwojem ideologii i kultury, z systemem uznawanych przez dane społeczeństwo wartości [Kaleta, 1998: 62].

Jeszcze bardziej skomplikowany przebieg miał ten proces na pograniczach etniczno-kulturowych, gdzie przeplatała się historia dwóch lub więcej narodów, a więc również kultur i języków. Właśnie taki stan rzeczy miał miejsce na obszarze dawnego Podlasia, które było typowym obszarem pogranicznym. Biorąc pod uwagę narody tu dominujące określamy ten obszar jako pogranicze polsko-białorusko-litewskie.

Do 1569 r. Podlasie znajdowało się w granicach Wielkiego Księstwa Litewskiego. Początkowo wchodziło w skład województwa trockiego, od 1520 r. stanowiło odrębne województwo, łącząc ziemię bielską, drohicką, mielnicką, brzeską, kobryńską i kamieniecką.

Proces językowego i kulturowego zbliżenia szlachty polskiej, litewskiej i ruskiej rozpoczął się na długo przed połową XVI w. Z pewnością zapoczątkowała go unia w Horodle (1413 r.). Aby przygotować podatny grunt do połączenia Polski i Litwy, postanowiono zbratać szlachtę polską ze szlachtą Wielkiego Księstwa Litewskiego. Dokonano tego poprzez adopcję 47 najznakomitszych rodów litewskich do tyłuż rodów polskich, które użyczyły litewskim pobratymcom swych herbów [Ochmań-

ski, 1982: 85]. W Horodle nie został zaadoptowany przez polskie rody szlacheckie ani jeden bojar Rusin. Późniejsze przywileje dla poszczególnych ruskich dzielnic przynajmniej w pewnym stopniu zrównały bojarów ruskich z litewskimi [Łowmiański, 1983: 415, 423].

Szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego stopniowo polonizowała się językowo i kulturalnie, strzegąc przed Polakami dostępu do urzędów, posiadania majątków i traktując ich jak cudzoziemców. Proces przejmowania polskiej świadomości państwowej rozpoczął się po unii lubelskiej (1569 r.). Z biegiem czasu ziemianie litewscy zaczęli mawiać o sobie, że są „gente Lituani, natione Poloni” – z urodzenia Litwini, z narodowości Polacy [Ochmański, 1982: 138-139].

Polonizacja stała się procesem opanowującym całe społeczeństwo szlacheckie Wielkiego Księstwa Litewskiego w jego części ruskiej i litewskiej. Tak jak poprzednio ruszczyzna jednoczyła bojarąską warstwę Litwy i Rusi, tak od XVI w. język polski jednoczył scaloną politycznie, społecznie, ekonomicznie i kulturalnie szlachtę nowego po unii lubelskiej państwa i nowej wspólnej ojczyzny – Rzeczypospolitej Obojga Narodów [Kurzowa, 1993: 34]. Odrywając się powoli odrywała się od jej naturalnego podłoża etnicznego szlachta Wielkiego Księstwa Litewskiego sięgała po obce wzory, polską kulturę, w tym również używane przez polską szlachtę sposoby nominacji. Istotną rolę w tym procesie odegrało Podlasie, szczególnie po włączeniu tych ziem do Korony.

W XVI wieku niemal cała szlachta litewsko-ruska była zorganizowana w rody. W ogromnej większości była to szlachta drobna, nie posiadająca poddanych, osiadła w tzw. „okolicach” [Łowmiański, 1983: 192].

W tym okresie nazwy rodowe na tym terenie nie odznaczały się trwałością. Z reguły pochodziły od imion, rzadziej od przezwisk, przy czym przeważająca ich część miała formę patronimiczną na *-icze*. Ród brał nazwisko od imienia protoplasty rodu, a gdy się rozrastał i rozszczepiał się, nowe gałęzie przyjmowały nazwiska rodowe od nazwy osoby (nadal przeważnie od imienia), od których pochodziły te gałęzie. Zróżnicowanie nazwiskowe wyprzedzało proces rozkładu organizacji rodowej. Tendencja do przybierania nowych nazw przez odgałęzienia rodu była bardzo silna. Gruntowne zmiany zachodziły w nomenklaturze nazwiskowej w okresie unii lubelskiej, gdy miał miejsce proces ogólnej stabilizacji nazwisk szlacheckich w Wielkim Księstwie Litewskim.

Tak więc w XVI w. antroponię szlachecką na pograniczu polsko-rusko-litewskim cechowała płynność mian rodowych.

Jednym z najbardziej znamienitych przejawów polonizacji nazwisk było odchylenie od typowych dla antroponii ruskiej patronimików na *-owicz* i upowszechnianie się wzorców typowych dla antroponii polskiej – szlacheckich nazwisk z sufixem *-ski* tworzonych od nazw posiadłości, pomimo że nazwisko na *-owicz* na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego pozycją społeczną odpowiadało polskiemu na *-ski*. Jak pisze A. Boniecki, panowie i bojarowie zaczęli dodawać do nazw rodo-

wych inne przybrane od majątności dziedzicznych, tak np. powstałi *Bohowitynowiczowie*, *Szumbarscy* lub *Kozieradcy* [Boniecki, 1883: s. XIII].

Zmienność nazwiska rodowego najlepiej prześledzić na podstawie określonego rodu lub nawet kilku rodów, a to wymaga głębokiej penetracji chronologicznie uporządkowanych źródeł. Niemniej jednak bez tych żmudnych czynności nie da się opisać procesu kształtowania się nazwiska szlacheckiego w specyficznych warunkach pogranicza etniczno-kulturowego.

Istotne zmiany w nominacji szlachty, można zaobserwować porównując wcześniejsze i późniejsze źródła z tego samego obszaru. W popisach wojskowych Wielkiego Księstwa Litewskiego (z uwzględnieniem Podlasia, które stanowiło część składową) z 1528 i 1567 r., o czym było już wspomniane wyżej, szlachta i bojarzy w około 90% byli zarejestrowani przy pomocy formacji patronimicznych na *-owicz*. W kolejnych późniejszych źródłach (np. spisy szlachty woj. podlaskiego z 1580 r. – skróty źródeł PB, PD, PM) pojawia się coraz więcej nazwisk na *-ski*, a w inwentarzach z XVII w. (np. inwentarze woj. brzeskiego z 1667 i 1690 r. – skrót WB) nazwiska tworzone od nazw posiadłości zdecydowanie dominują.

Popis wojsk z 1528 r. – przykłady z kilku miejscowości pow. bielskiego i brzeskiego:

Imię i patronimikum na *-owicz*:

Wyszki: *Mikołaj Bujnowicz, Bernat Andrisowicz, Hrehor Drozdowicz, Jan Wojtkowicz, Serafin Pawłowicz, Martin Łubicz* (s. 130);

Bruszewo (Brussewo, Brusowo): *Jakub Wojtkowicz, Jan Lenartowicz, Staszko Lenartowicz* (s. 150);

Kruszewo: *Jan Jakubowicz, Wojtech Jakubowicz, Matej Mikołajewicz, Piotr Grigorewicz, Jan Grigorewicz* (151);

Sokoły Ruś: *Stanisław Jakubowicz, Tomko Jakubowicz, Andris Martinowicz, Piotr Szczepanowicz* (s. 153);

Łapy: *Mikołaj Andrejewicz, Jan Andrejewicz, Matej Andrejewicz, Marko Witowicz, Hrehor Matejewicz, Matych Jakubowicz, Jakub Janowicz, Stanisław Janowicz, Żygmont Pawłowicz, Aleksandr Mikołajewicz, Wit Tomkowicz, Piotr Kraskowicz, Mikołaj Kraskowicz* (s. 144);

Chodory: *Jan Martinowicz, Matej Stecewicz, Martin Stecewicz* (s. 139);

Brześć: *Pan Wasko Olizarowicz, Bohdan Zankowicz, Mańko Fiedkowicz, Iwan Fiedkowicz, Sienko Fiedkowicz* (s. 100), *Pan Fiedor Michajłowicz, Pan Wojna Bohuszewicz* (s. 101), *Piotr Stanisławowicz* (s. 102).

Zestawienie antroponimiczne w postaci imienia i patronimikum w późniejszym Popisie wojska z 1567 r. występuje rzadziej:

Wyszki: *Jakub Pawłowicz, Jan Pietrowicz, Baltazar Matwiejewicz, Hrehor Stanisławowicz* (s. 1157);

Bruszewo: *Jan Stanisławowicz, Stanisław Jakubowicz, Żygmont Pietrowicz* (s. 1143);

Łapy: *Stanisław Matiejewicz, Adam Mikołajewicz, Jozef Janowicz* (s. 1084)
 Brześć: *Pan Hawriło Olifierowicz sudja grodskij Bierestiejskij* (s. 1182), *Tiszko Iwanowicz* (s. 1188), *Mikita Iwanowicz, Marko Bohuszewicz* (s. 1183), *Demian Hlebowicz* (s. 1184).

Obok zmiennego patronimikum dodatkowo używano odmiejscowego wyrażenia przyimkowego, np. *Jan Adamowicz z Wyszkwow, Jakub Pietrowicz z Wyszkwow, Martin Lenartowicz z Brusowa, Tomek Janowicz z Kruszewa, Matej Pawłowicz z Dembowizny, Szczesny Markowicz z Łap Dietełow, Zacharyjasz Pawłowicz z Dembowizny Łap, Hrehor Markowicz z Łap, Jan Pietrowicz z Łap, Matej Andrejewicz z Łap, Juri Markowicz z Łap, Bartosz Wojtechowicz z Chodor, Matej Wojtechowicz z Chodor, Jan Mikołajewicz z Chodor, Stanisław Janowicz z Chodorow* lub też tylko analitycznej formy odmiejscowej, np. *Kasper z Wyszkwow, Matej z Wyszkwow, Piotr z Wyszkwow, Dorota i Krysztyna z Chodorow*, czy też charakterystycznego dla antroponimii ruskiej trzelementowego zestawienia antroponimicznego (imię + patronimikum + nazwisko), np. *Stanisław Jakubowicz Brusowski, Lenart Pietrowicz Brusowski, Matej Jurewicz Brusowski, Szczesny Pietrowicz Brusowski, Adam Janowicz Kruszewski, Tomek Markowicz Kruszewskij, Mojżesz Markowicz Kruszewski*.

Sporadycznie na wzór polski pojawia się już zapis składający się tylko z imienia i odmiejscowej formy syntetycznej na *-ski*, np. *Szczasnyj Wyszkwowski, Floryjan Brusowski, Matej Brusowski*.

Rzadkie wśród szlachty nazwiska typu przezwiskowego występowały w popisie z 1528 r. tylko w połączeniu z imieniem, np. *Wojtko Buyno*, w popisie z 1567 także na wzór wschodni w trzelementowym zestawieniu z udziałem patronimikum, np. *Jozef Janowicz Bujno, Andrej Aleksandrowicz Sokoł, Piotr Sokoł Tomaszewicz, Bartosz Sokoł Martinowicz...* (obok *Wojtech Sokoł*).

W rejestrze szlachty bielskiej z 1580 r. patronimiki, a być może już nazwiska, prawie nie występują. Odnotowane są te same nazwiska na *-ski* w tych samych miejscowościach, które zawierają wcześniejsze źródła, np.:

Wyszki: *Andrzej Wyskowski* (s. 122);

Brussewo: *Stanisław Brusewski, ...Wawrzynca i Macieja Brusewskiego, śl. Lenarta Brusewskiego* (s. 105);

Kruszewo: *śl. Stanisław ol. Stanisława Kruszewski, śl. Jan ol. Stanisława Kruszewski, Salomon Crusewski* (s. 107).

Nazwiska odprzezwiskowe w tym że rejestrze występują równocześnie z niewątpliwie utworzonymi od nich (lub pochodnych od przezwisk nazw miejscowości) formami na *-ski*, np.:

Sokoly Rusi, Sokoly Rusz: *śl. Mikołaj Sokoł, śl. Waleryan ol. Sebestyana Sokoł, śl. Filip Sokołowski, śl. Frąc Sokołowski, śl. Zygmunt Sokołowski* (s.105, 106);

Łapy: *Śl. Mikołaj ol. Macieja Łapa, od śl. Walentego z Łap Witów, śl. Stanisław Rzaczcza Łapa* (s. 113).

Nieliczne nazwiska rodowe na *-ski*, które notuje Popis z 1528 r. zachowały się w kolejnych chronologicznie późniejszych źródłach, co oznacza, że ten typ nazwiska cechował się stabilnością, np.: *Stecko Kriczowski* 1528, s. 100, *Pan Kirdej Kryczewski* 1567, s. 1181, *Krzyczewski Mikołaj* 1667, s. 39; *Iwan Hornowski, Piotr Hornowski, Żdan Hornowski* 1528, s. 100, *Mikołaj Hornowski, Wasilej Hornowski* 1567, s. 1184; *Hornowski* 1667, s. 43.

Zienko Tokarewski 1528, s. 101, *Macko Tokarowski* 1667, s. 1184, *Tokarzewski* Bardzo częste w rejestrach brzeskich z 1667.

Fakt używania niektórych nazwisk na *-ski* na przestrzeni dwóch stuleci dowodzi, że te struktury stabilizowały się w funkcji nazwisk.

Zwracają uwagę nazwiska, które przybrały formę quasi topograficzną: w 1567 r. *Hornostaje* i w 1667 r. *Hornostajscy*, w 1567 r. *Sokoły* i w 1667 r. *Sokołowscy* (*Iwan Hornostaj* 1567, s. 1189; p. *Hrehory Hornostajski* 1667, s. 112; *Onikiej Sokoł* 1567 s. 1190 i p. *Adam Sokołowski* 1667 s. 56).

Dodatkowo obecność tego zjawiska potwierdzają przykłady z pow. kowieńskiego: *Hanusowie* zowią się *Hanusowskimi, Skorulcowie – Skorulskimi* [Łowmiański, 1983: 195].

Istnieje duże prawdopodobieństwo, że przynajmniej część rodów w popisie z 1567 r. stanowiła w rzeczywistości nie odrębne formacje rodowe, lecz odgałęzienia szerszych rodów, nie mających już wspólnego miana [por. Łowmiański, 1983: 196]. Na przykładzie tego popisu można stwierdzić, że niewiele nazw rodowych z XVI wieku zachowało się w antroponomii okresu późniejszego. W ciągu kolejnych stuleci w ogóle zanikła zupełnie większość nazwisk rodowych z popisu 1567 r. [por. też pow. kowieński – Łowmiański, 1983: 195].

Niektóre możliwe rody pozostały przy swoich pierwotnych, już znanych powszechnie, nazwiskach, innych niż typowo szlacheckie formacje na *-ski*, np. *Chodkiewiczowie, Pacowie, Radziwiłłowie, Sapiehowie*.

Polonizacja objęła także nazwiska osiadłych w Wielkim Księstwie Litewskim tatarskich książąt. Nazwiska na *-ski* tworzono nie tylko od nazw miejscowości, ale również od imion, w tym również pochodzenia muzułmańskiego [zob. Dacewicz, 1999: 63-68].

Niniejsza praca zaledwie sygnalizuje nazwany w tytule problem. Dalsze badania wymagają skrupulatnej penetracji większej ilości źródeł obejmujących większy obszar i większą ilość nazw rodowych.

Literatura

- Abramowicz Z., 2000, *Nazwy osobowe Białostoczczyzny XV-XVII w. jako odbicie kontaktów językowych i kulturowych w Wielkim Księstwie Litewskim*, [w:] *Studia Russica XVIII*, Budapest, s. 6-12.
- Boniecki A., 1883, *Poczet rodów w Wielkim Księstwie Litewskim w XV i XVI w.*, Warszawa.
- Dacewicz L., 1999, *Nazwiska Tatarów w dawnym woj. podlaskim (XVI-XVII w.)*, [w:] *Nazewnictwo pogranicza Polski*, Szczecin, s. 63-69.
- Kaleta Z., 1998, *Nazwisko w kulturze polskiej*, Warszawa.
- Kurzowa Z., 1993, *Język polski Wileńszczyzny i kresów północno-wschodnich XVI-XX wieku*, Warszawa-Kraków.
- Łowmiański H., 1983, *Studia nad dziejami Wielkiego Księstwa Litewskiego*, Poznań.
- Ochmański J., 1982, *Historia Litwy*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.

Źródła

1. Pierepisi wojska Litowskiego 1528, 1567 g., [w:] *Litowskaja metrika, Russkaja istoriczeskaja Biblioteka*, t. XXXIII, Petrograd 1915, s. 1-232, 431-1378.
2. Powiat bielski, Powiat drohicki, Powiat mielnicki, 1580 r., [w:] A. Jabłonowski, *Polska XVI wieku pod względem geograficzno-statystycznym*, t. VI Podlasie. Źródła dziejowe, t. XVII, cz. I, s. 1-128.
3. Rejestry podymnego Wielkiego Księstwa Litewskiego, Województwo brzeskie litewskie 1667-1690 g., Warszawa 2000, s. 19-160.